

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

Качурін Сергій Гурійович

УДК 343.982.4

**ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПОЧЕРКОЗНАВЧОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ**

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий керівник кандидат юридичних наук, доцент
ЩЕРБАКОВСЬКИЙ Михайло Григорович
Харківський національний університет
внутрішніх справ, начальник кафедри
криміналістики

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент
БЕРНАЗ Василь Дмитрович,
Одеський юридичний інститут
Харківського національного університету
внутрішніх справ,
начальник кафедри криміналістики

кандидат юридичних наук, доцент
БУДКО Тетяна Володимирівна,
Національна академія служби безпеки
України, начальник кафедри експертно-
криміналістичного забезпечення ОРД

Провідна установа Київський національний університет
внутрішніх справ, кафедра криміналістики,
Міністерство внутрішніх справ України
(м. Київ).

Захист відбудеться „ ” вересня 2006 року о „ ” годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дор., 23.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий „ ____ ” серпня 2006 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Музиченко П.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сьогодні Україна переживає період становлення ринкових відносин в економіці, що супроводжується значним зростанням кількості документів, які складаються фізичними та юридичними особами. Одним з найважливіших реквізитів документа є підписи, які належать до числа найбільш розповсюджених об'єктів судово-почеркознавчої експертизи.

Разом з тим аналіз слідчої, судової та експертної практики показує, що у слідчих і суддів виникають значні проблеми при призначенні судово-почеркознавчих експертиз, пов'язані з підготовкою об'єктів, формуванням питань, дослідженням і оцінкою висновку експерта-почеркознавця. Особливо яскраво зазначені проблеми виявляються при підготовки порівняльних почеркових матеріалів, коли особа, яка перевіряється, протидіє проведенню почеркознавчої експертизи. Це призводить до низької результативності судово-почеркознавчих досліджень або відмови від проведення експертиз.

Відзначені обставини пояснюються відсутністю сучасних комплексних наукових і методичних розробок та рекомендацій з питань тактики призначення судових експертиз взагалі, а також тактики проведення судово-почеркознавчих експертиз, одержання зразків почерку та підписів в умовах протидії особи, яка перевіряється, зокрема. Цим обумовлений й недостатній рівень спеціальної підготовки слідчих і суддів.

Крім того, серед криміналістів, до теперішнього часу, немає єдиної думки про віднесення процедури підготовки та призначення судової експертизи і відібрання зразків для експертного дослідження до системи слідчих дій, що не сприяє розробці тактичних основ і прийомів їх проведення.

Деяким окремим аспектам проведення судових експертиз, у тому числі судово-почеркознавчої експертизи, відібранню експериментальних зразків приділяли увагу вітчизняні та зарубіжні вчені – Л.Ю. Ароцкер, В.Д. Арсеньєв, Ю.П. Алєнін, О.Я. Баєв, Р.С. Белкін, В.Д. Берназ, Т.В. Будко, О.М. Васильєв, А.І. Вінберг, С.М. Вул, В.Г. Грузкова, А.В. Дулов, Н.І. Долженко, В.А. Жбанков, В.А. Журавель, Г.О. Зорін, Н.І. Клименко, В.Я. Колдін, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, В.В. Липовський, Є.М. Лифшиць, З.С. Мелєневська, І.М. Можар, В.Ф. Орлова, Ю.К. Орлов, А.К. Педенчук, І.В. Постика, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, Т.В. Сахнова, М.Я. Сєгай, М.О. Сєліванов, З.М. Соколовський, Т.М. Федоренко, В.Б. Федосєєва, С.А. Ципєнюк, С.А. Шейфер, В.Ю. Шепітько, О.Р. Шляхов, М.Г. Щєрбаковський, О.О. Ейсман та ін.

У працях зазначених вчених розглядалися процесуальні, організаційні, методичні аспекти проведення судових експертиз та одержання зразків для експертного дослідження, а також наукові засади почеркознавства.

Водночас, комплекс проблем з тактики проведення судово-почеркознавчої експертизи і відібрання експериментальних зразків почерку та підписів, особливо при вчиненні протидії з боку особи, яка перевіряється, на монографічному рівні не досліджувался. Питання всебічного розгляду процедури проведення судово-почеркознавчої експертизи не піддавалися комплексному дослідженню у вітчизняній та зарубіжній літературі, тому достатньою мірою не вирішені.

Практична актуальність і недостатня наукова розробка зазначених проблем із тактики проведення судово-почеркознавчої експертизи зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Обраний напрямок дослідження ґрунтується на основних положеннях Наказу МВС України № 755 від 05.07.2004 р. "Пріоритетні напрямки наукових і дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення та впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004-2009 років" та Наказу МВС України № 491 від 15.05.2003 р. "Про вдосконалення науково-дослідної діяльності в системі МВС України". Тема дослідження відповідає тематиці рекомендованих Академією правових наук України пріоритетних напрямків розвитку правової науки на 2005-2010 роки (постанова №2/04-2 від 18.06.2004 р.) та пріоритетних напрямків наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2006–2010 рр., затверджених Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 13 від 23.12. 2005 р.).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є теоретичне обґрунтування і розробка заходів щодо вдосконалення правових, організаційних і тактико-технологічних підстав проведення судово-почеркознавчої експертизи.

Відповідно до вказаної мети були поставлені та вирішені такі задачі:

- 1) визначити сучасний стан і шляхи подальшого розвитку судово-почеркознавчої експертизи;
- 2) узагальнити та сформулювати основні положення тактики проведення судово-почеркознавчої експертизи;
- 3) виявити сутність, форми й прийоми протидії осіб, які перевіряються, при призначенні судово-почеркознавчої експертизи і відібранні від них експериментальних зразків почерку та підписів;
- 4) окреслити процесуальну і гносеологічну сутність зразків почерку та підписів;
- 5) розробити і удосконалити організаційні, тактичні й технологічні положення відібрання експериментальних зразків почерку та підписів;

6) виділити і систематизувати тактичні прийоми подолання протидії особи, яка перевіряється, при відібранні від неї експериментальних зразків почерку та підписів;

7) встановити цілі, сутність, способи оцінки висновку експерта-почеркознавця.

Об'єктом дослідження є діяльність з підготовки, призначення, провадження судових експертиз й оцінки висновків судових експертів.

Предметом дослідження є процесуальні, організаційні й тактичні положення проведення судово-почеркознавчої експертизи.

Методологічну основу роботи становлять загальні закони та категорії теорії пізнання, зокрема положення матеріалістичної діалектики про пізнання соціальних процесів і явищ, пов'язаних із досліджуваними проблемами. У процесі дослідження також застосовувалися: історико-правовий метод – для аналізу історичних джерел почеркознавчої експертизи; системно-структурний і порівняльний – для встановлення сутності процедури проведення судової експертизи та відібрання зразків як слідчих дій; соціологічний метод (анкетування) – для опитування слідчих та експертів за спеціально розробленою анкетою; статистичні методи (групування відомостей, аналіз кількісних показників) – для узагальнення даних за результатами аналізу висновків експертів, протоколів відібрання зразків почерку та підписів; експериментальний метод – для проведення експериментів із відтворення чужих підписів різними категоріями осіб. На підставі синтезу сформульовані висновки, що завершують роботу.

Правовою основою дослідження є Конституція України, постанови Кабінету Міністрів України, чинний Кримінально-процесуальний кодекс України та проект Кримінально-процесуального кодексу України станом на грудень 2005 року, Закон України "Про судову експертизу", відомчі накази, інструкції.

Емпіричну базу дослідження становлять результати анкетування 218 слідчих прокуратури, МВС України, податкової міліції Запорізької, Донецької, Луганської та Харківської областей; 62 експертів-почеркознавців НДЕКЦ МВС і НДІСЕ МІО України; узагальнення 358 висновків експертів-почеркознавців та 260 протоколів відібрання зразків почерку та підписів, результати експерименту по встановленню схожості справжніх і підроблених підписів, виконаних різними способами.

Дисертант використав також власний 10-річний досвід практичної роботи судовим експертом-почеркознавцем і досвід науково-педагогічної діяльності у вищому навчальному закладі України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше в Україні, спираючись на положення кримінального процесу, загальної теорії криміналістики, судової експертології, результати проведених експериментів й узагальнення досвіду судово-слідчої та експертної практики, зроблено

спробу на монографічному рівні розв'язати проблеми тактики проведення почеркознавчої експертизи і відібрання експериментальних зразків почерку та підписів.

Проведене дослідження дозволило обґрунтувати низку нових у теоретичному плані та важливих у практичному відношенні положень, зокрема:

вперше:

- визначені процесуальні, теоретичні, методичні, організаційно-управлінські та тактичні задачі судово-почеркознавчої експертизи, з вирішенням яких пов'язаний її подальший розвиток;
- встановлені типові форми та прийоми протидії осіб, які перевіряються, при призначенні судово-почеркознавчої експертизи і відібранні від них експериментальних зразків почерку та підписів;
- розроблені типові системи тактичних прийомів подолання протидії особи, яка перевіряється, відібранню експериментальних зразків почерку та підписів;
- сформульоване визначення технології відібрання зразків почерку та підписів для експертного дослідження;

удосконалено:

- систему тактичних прийомів із підготовки судово-почеркознавчої експертизи, дослідження, оцінки та перевірки висновку експерта-почеркознавця;
- криміналістичну класифікацію зразків для експертного дослідження;
- тактико-технологічні положення відібрання експериментальних зразків почерку та підписів;

набуло подальшого розвитку:

- аргументація про віднесення процедури підготовки і призначення судової експертизи, а також відібрання експериментальних зразків для експертного дослідження до слідчих дій;
- поняття зразків почерку та підписів для експертного дослідження та їх класифікація;
- тактичні положення про взаємодію слідчого зі спеціалістом-почеркознавцем та прогностичну діяльність слідчого під час проведення почеркознавчої експертизи;
- пропозиції щодо внесення змін та доповнень до ст. 199 КПК України стосовно удосконалення процедури відібрання експериментальних зразків для експертного дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі наукові положення та рекомендації можуть бути використані для підвищення ефективності:

а) науково-дослідної роботи як основи для подальшої розробки тактики проведення судово-почеркознавчої експертизи і відібрання експериментальних зразків почерку та підписів;

б) практичної діяльності слідчих як рекомендації та пропозиції, спрямовані на вдосконалення слідчої діяльності під час застосування тактичних прийомів при проведенні судово-почеркознавчої експертизи та відібранні доброякісних експериментальних зразків почерку та підписів (акт впровадження СВ Скадовського РВ УМВС у Херсонській обл. від 22.02.2005 р.; СВ УПМ ДПА у Луганській обл. від 25.03.2005 р.; СУ УМВС України у Луганській обл. від 23.12.2005 р.);

в) навчального процесу як матеріалу для відповідних розділів підручників та навчальних посібників з курсу "Криміналістика", "Судові експертизи", а також при читанні лекцій та проведенні практичних занять з курсу криміналістики, спецкурсу з судових експертиз (акт впровадження Харківського національного університету внутрішніх справ від 12.12.2005 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри криміналістики Національного університету внутрішніх справ, Міжнародних науково-практичних конференціях "Теорія та практика судової експертизи і криміналістики" (м. Харків, 2002р. та 2003 р.); "Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві" (м. Харків, 2003р.); "Сотрудничество без границ" (РФ, г. Донецьк, 2003 г.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені в одинадцяти наукових публікаціях: семи статтях у фахових виданнях, затверджених ВАК України, а також тезах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації визначаються метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновку, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 231 сторінку, із яких 177 – основний текст; 29 – список використаних джерел (295 найменувань); 5 додатків на 25 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У Вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються ступінь її наукової розробленості, мета, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, а також їх апробація.

Розділ 1. "Загальні положення судово-почеркознавчої експертизи" складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. "Генезис і сучасний стан судово-почеркознавчої експертизи" розглянутий історичний шлях розвитку судово-почеркознавчої

експертизи та актуальні наукові й практичні завдання, що стоять перед судовим почеркознавством.

Судове почеркознавство, як традиційна предметна галузь криміналістики та судової експертології, пройшло тривалий шлях розвитку, в якому в період з XVII по XIX століття виділяють різні напрямки: каліграфічне, прикметоописувальне (А. Бертільон), вимірювальне або графометричне (Е. Локар), графологічне (А. Мішон, Ч. Ламброзо). З кінця XIX століття починається природно-науковий етап розвитку судового почеркознавства (Л.Ю. Ароцкер, Є.Ф. Бурінський А.І. Вінберг, Л.Г. Еджубов, О.А. Єлисеєв, Р.С. Ланцман, В.В. Липовський, С.М. Потапов, С.І. Тихенко, В.Ф. Орлова та ін.). Сформульоване положення про механізм формування почерку та його психофізіологічну сутність, розроблена класифікація загальних і окремих ознак почерку, розвинені загальні методичні підходи й окремі методики ідентифікаційних та діагностичних експертних досліджень, у тому числі методи математичного моделювання та ін.

До актуальних теоретичних і методичних проблем почеркознавчої експертизи на сучасному етапі автор відносить: 1) розвиток наукового предмету й системи ідентифікаційних і діагностичних задач почеркознавчої експертизи; 2) розробку системи загальних і окремих ознак почерку; 3) розробку вірогідно-статистичних, описових моделей почерку; 4) співвідношення моделей формування почерку та його ознак; 5) встановлення чинників, що збивають почерк; 6) розробку методів і прийомів об'єктивної оцінки даних, отриманих у ході проведення експертизи; 7) вивчення властивостей і розвиток методик дослідження малоінформативних почеркових об'єктів; 8) дослідження закономірностей формування почерку, які відображають його залежність від властивостей особи.

Основними проблемами, пов'язаними з організацією і тактикою проведення та використання судово-почеркознавчих експертиз, визначено: а) відсутність сучасних комплексних наукових і методичних розробок та рекомендацій з питань тактики їх проведення; б) відсутність розроблених тактичних прийомів одержання зразків почерку та підписів в умовах протидії; в) недосконалість підготовки експертів-почеркознавців; г) значне навантаження експертів; д) відсутність реформування системи експертного забезпечення правосуддя в Україні.

У підрозділі 1.2. "Процесуальні й організаційно-тактичні положення підготовки і призначення судово-почеркознавчої експертизи" розглянуті сутність судової експертизи взагалі та основні етапи проведення судово-почеркознавчої експертизи.

Дисертант констатує, що серед дослідників немає єдності у визначенні процедури судової експертизи та необхідності розробки тактики її проведення. Призначення судової експертизи до слідчих дій відносять

В.М. Тертишник, С.А. Шейфер, М.П. Яблоков та інші вчені. М.В. Салтевський розглядає експертизу, як автономну форму пізнання. У роботах П.Д. Біленчука, В.Ю. Шепітька викладаються основи призначення та проведення судових експертиз. В.Д. Арсенєв наголошує на тактику проведення судових експертиз, а О.Я. Баєв розробку тактики призначення судових експертиз пов'язує лише з наявністю протидії їх проведенню.

Аналізуючи висловлені в літературі риси слідчих дій (В.П. Бахін, Р.С. Белкін, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, С.А. Шейфер, В.П. Шибіко), автор доводить, що за фактичними й правовими засадами, сутністю, цілями дослідження комплекс дій слідчого із підготовки і призначення судової експертизи є слідчою дією, оскільки основне її призначення – одержання фактичних даних у справі (доказів) шляхом застосування спеціальних знань.

Тактика проведення судових експертиз включає три етапи, кожен з яких відрізняється своїми цілями, суб'єктами та способами реалізації: 1) підготовка і призначення судової експертизи слідчим (судом); 2) провадження експертного дослідження, оформлення ходу й результатів дослідження у висновку експерта; 3) дослідження, оцінка й перевірка висновку експерта, визначення значущості й місця висновку в системі доказової інформації у кримінальній справі. Розглянуті фактичні й правові підстави призначення судово-почеркознавчої експертизи. Автор вважає, що для виключення випадків необгрунтованої відмови від проведення судових експертиз ст. 76 КПК України необхідно доповнити. Критерієм обов'язковості призначення судової експертизи у справі є встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальній справі (ст. 64 КПК України).

Підготовка матеріалів для проведення судово-почеркознавчої експертизи є системою процесуальних, організаційних, технічних дій і тактичних прийомів зі збирання необхідних для проведення експертного дослідження об'єктів. Підкреслено, що важливим тактичним положенням підготовки матеріалів є постійна взаємодія слідчого зі спеціалістом-почеркознавцем.

Етап підготовки включає наступні стадії: 1) виявлення і вилучення рукописних документів; 2) попередній і детальний огляд документів; 3) з'ясування необхідності встановлення фактичних даних по справі у формі судово-почеркознавчої експертизи; 4) визначення черговості проведення декількох експертиз стосовно рукописного документа; 5) визначення предмета судово-почеркознавчої експертизи; 6) визначення об'єктів експертного почеркознавчого дослідження, у тому числі одержання зразків почерку та підписів; 7) визначення часу призначення експертизи; 8) вибір експертної установи; 9) винесення постанови з формулюванням діагностичних або ідентифікаційних питань; 10) ознайомлення з постановою про призначення судово-почеркознавчої експертизи обвинуваченого (підозрюваного); 11) направлення матеріалів до експертної установи.

У підрозділі 1.3. "Прийоми протидії осіб, які перевіряються, при призначенні судово-почеркознавчої експертизи" розглянуті способи протидії зацікавлених осіб проведенню почеркознавчої експертизи, прийоми прогнозування слідчим цієї протидії та її подолання.

Успішне вирішення питань, що виносяться на вирішення почеркознавчої експертизи, обумовлено кількістю й якістю зразків почерку та підписів, що залежить від наявності (відсутності) протидії відібранню зразків з боку осіб, які перевіряються.

З урахуванням точок зору О.Я. Баєва, В.Д. Берназа, Р.С. Белкіна, І.Є. Биховського, О.М. Васильєва, А.Ф. Волобуєва, В.Г. Доспулова, А.В. Дулова, В.Н. Карагодіна, О.Р. Ратінова, О.Б. Соловійова та інших вчених протидія розкриттю й розслідуванню злочинів розглядається автором, як навмисна діяльність або бездіяльність зацікавлених осіб, що здійснюється до виявлення злочину й після початку його розслідування і включає відповідну поведінку, вживання заходів, спрямованих на створення перешкод зі збирання, дослідження, оцінки й використання доказів з метою перешкоджання встановленню істини у кримінальній справі.

На підставі аналізу слідчої практики в роботі виділяються такі прийоми протидії особи, яка перевіряється:

- під час призначення судово-почеркознавчої експертизи: 1) приховання або знищення вільних зразків почерку та підписів, тобто різних рукописних документів (6%); 2) ухилення від явки до органу розслідування з метою відмови від надання експериментальних зразків почеркового матеріалу (81%); 3) повна або часткова підробка документів (13%);

- під час відібрання експериментальних зразків почерку та підписів: 1) відмова від надання зразків (34%); 2) навмисне спотворення почерку, підпису (23%); 3) повідомлення неправдивої інформації про незнання транскрипції підпису конкретної людини в разі підозри, що досліджуваний підпис виконаний особою, яка перевіряється, від її імені (43%).

Під час підготовки до призначення судово-почеркознавчої експертизи прогнозування слідчого полягає в емпіричному передбаченні протидії особи при проведенні цієї слідчої дії. Інформація, необхідна для складання прогнозу поведінки особи до і під час відібрання експериментальних зразків почерку та підписів, утворюється двома способами: 1) безпосереднім сприйманням поведінки особи, яка перевіряється, під час проведення слідчих дій; 2) опосередкованим – шляхом збирання й аналізу відомостей про особу, якими є: а) результати оперативно-розшукових заходів; б) інформація, одержана від свідків, зокрема про факт виконання досліджуваного запису (підпису) особою, яка перевіряється; в) дані, взяті з архівних матеріалів, раніше розслідуваних кримінальних справ, у яких фігурувала особа, яка

перевіряється; г) інформація з наданих слідчому документів, які характеризують особу та ін.

Розділ 2. "Особливості одержання зразків почерку та підписів при підготовки судово-почеркознавчої експертизи" складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. "Поняття і класифікація зразків почерку та підписів" розглядаються проблемні питання щодо природи та процесуального значення зразків почерку та підписів особи, яка перевіряється.

На основі аналізу літературних джерел (А.І. Вінберг, Г.І. Грамович, Н.І. Долженко, В.А. Жбанков, Ю.К. Орлов, І.Л. Петрухін, З.М. Соколовський та ін.), автором запропонована класифікація зразків порівняння за наступними підставами: 1) природою зразків 2) метою використання; 3) доказовою інформацією, що міститься в них; 4) ступенем індивідуальності інформації; 5) природою властивостей; 6) походженням, джерелом властивостей; 7) процесуальним положенням особи; 8) часом і умовами виникнення; 9) процесуальною дією, при проведенні якої здійснюється одержання; 10) суб'єктом відібрання; 11) слідчою ситуацією.

У роботі розглянуто процесуальну природу зразків для порівняльного дослідження і доведено, що вони відрізняються від речових доказів за процесуальними підставами й криміналістичними особливостями. Розглянуті відмінності в походженні, способах одержання та процесуальному порядку використання зразків дозволили автору приєднатися до точки зору Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, Н.І. Долженко, В.А. Жбанкова, які виділяють зразки у самостійну категорію об'єктів, що використовуються у кримінальному процесі.

У дисертації зразки почерку та підписів для експертного дослідження розглядаються у вигляді рукописних текстів, буквено-цифрових записів та підписів, що збираються слідчим (судом) при проведенні слідчих (судових) дій і безсумнівно відображають письмово-рухові навички осіб, які перевіряються, та використовуються з метою ототожнення виконавця досліджуваних документів або визначення обставин їх виконання.

Розглянуті вимоги, що висуваються до зразків почерку та підписів: безсумнівність походження, порівнянність (по мові й писемності, часу виконання, цільовим призначенням і змістом, матеріалом письма, умовами виконання, станом пишучого, темпом письма, способом виконання), репрезентативність.

У роботі розглядаються переваги експериментальних зразків почерку та підписів: а) достовірність походження; б) можливість відібрання в необхідній кількості; в) вибір необхідних умов відбору; г) можливість спостереження за процесом відбору.

Класифікація зразків визначає той або інший спосіб їх одержання. Вільні й умовно-вільні зразки почерку та підписів вилучаються слідчим при провадженні процесуальних (слідчих) дій, експериментальні отримуються за допомогою спеціальної слідчої дії – відібрання експериментальних зразків для експертного дослідження.

У підрозділі 2.2. "Тактика і технологія відібрання експериментальних зразків почерку та підписів" розглянута процесуальна природа, а також тактичні прийоми відібрання експериментальних зразків почерку та підписів.

Автор підтримує О.Ю. Головіна, О.О. Протасевича, Д.О. Степаненко, В.М. Тертишника, С.А. Шейфера, В.І. Шиканова, які відносять відібрання зразків до групи слідчих дій, спрямованих на встановлення і дослідження матеріальних слідів злочину, встановлення й перевірку різного роду станів. Відібрання експериментальних зразків для експертного дослідження дисертант відносить до змішаних слідчих дій, оскільки одержання доказової інформації здійснюється як з почеркового матеріалу, так і від осіб, які перевіряються.

У роботі розглядається поняття "експертної технології" (М.Я. Сегай, В.К. Стрінжа, Н.О. Замараєва, М.Г. Щербаковський) та "технології відібрання експериментальних зразків для експертного почеркознавчого дослідження", яка включає сукупність операцій і правил, технічних засобів, що використовуються слідчим (судом) стосовно особи, яка перевіряється й не чинить протидії, з метою одержання від неї зразків почерку та підписів, котрі відповідають вимогам репрезентативності та співставлення. У ситуації протидії відібранню зразків почерку та підписів необхідно дотримуватися не тільки технології їх одержання, але й застосовувати тактичні прийоми подолання протидії.

Автор пропонує ст. 199 КПК України іменувати "Відібрання зразків для експертного дослідження", та передбачити в неї можливість відбору зразків експертом від наданих йому об'єктів. Крім того, стаття повинна бути доповнена частиною наступного змісту: "При відібранні зразків не повинні застосовуватися методи, небезпечні для життя та здоров'я людини, або такі, що принижують його честь і гідність". На думку автора, при відібранні зразків почерку має бути передбачена можливість залучення понять, що дозволить об'єктивно зафіксувати процедуру відібрання експериментальних зразків.

Відібрання зразків почерку та підписів включає три етапи: підготовку, безпосередньо відбір та фіксацію. Автором виділені організаційні, процесуальні й тактичні задачі підготовки до відібрання експериментальних зразків почерку та підписів. Підготовка включає дві стадії. Перша – планування відібрання зразків до виклику особи, яка перевіряється; друга –

підготовчі заходи на місці відібрання зразків безпосередньо перед його проведенням у присутності особи, яка перевіряється.

У процесі планування встановлюються: 1) конкретна мета відбору, 2) особливості й умови виконання досліджуваного тексту, 3) вид і кількість експериментальних зразків, 4) необхідні технічні засоби реалізації відібрання, 5) тактичні прийоми та технологія відібрання, 6) особисті якості особи, яку перевіряють, з метою прогнозування її поведінки, у тому числі прогнозування протидії, 7) тактичні прийоми усунення протидії особи, 8) час відібрання (момент проведення та тривалість), 9) місце відібрання, 10) коло осіб, які братимуть участь при відібранні, 11) технічні засоби фіксації, 12) вибір способу виклику особи, яка перевіряється. По результатах планування складається план проведення цієї слідчої дії з зазначенням усіх підготовчих заходів та виноситься постановова.

Етап безпосереднього відібрання експериментальних зразків почерку та підписів включає три обов'язкові та четверту факультативну стадії: 1) ввідна, на якій можливе виникнення безконфліктної або конфліктної слідчої ситуації; 2) відібрання експериментальних зразків почерку та підписів на підставі заздалегідь обраної технології (під диктування, у вигляді твору, шляхом переписування заздалегідь обраного тексту), що виконуються у звичній позі та умовах, максимально наближених до обставин написання досліджуваного почеркового матеріалу; 3) попереднє дослідження зразків спеціалістом-почеркознавцем з метою визначення їх доброякісності; 4) додаткове відібрання зразків для отримання необхідної кількості (безконфліктна ситуація) або застосування тактичних прийомів подолання протидії з боку особи, яка перевіряється (конфліктна ситуація).

У підрозділі 2.3. "Тактичні прийоми подолання протидії особи при відібранні експериментальних зразків почерку та підписів" розглянуті тактичні прийоми одержання зразків порівняльних почеркових матеріалів і здійснюється їх систематизація в залежності від ситуаційної обумовленості.

На підставі аналізу розроблених у криміналістики загальних положень (О.Ю. Головін, В.С. Комарков, В.І. Комісаров, В.Г. Лукашевич, М.О. Селиванов, В.Ю. Шепітько) автором пропонується класифікація тактичних прийомів відібрання експериментальних зразків почерку та підписів: а) за етапами проведення слідчої дії, б) за об'єктом впливу, в) за видом слідчої ситуації, г) за характером інформації, що передається особи, яка перевіряється, д) за змістом.

Дисертантом виділяються системи тактичних прийомів, зумовлених слідчою ситуацією і спрямовані на: 1) встановлення обставин та умов виконання почеркових об'єктів (засновані на результатах попереднього дослідження); 2) одержання зразків почерку особи, яка перевіряється, у ситуації можливої її відмови; 3) спілкування з особою, яка перевіряється, і вплив на неї; 4) усунення протидії особи.

Пропонуються такі прийоми подолання протидії особи, яка перевіряється. 1) При відмові від надання експериментальних зразків почерку та підписів: повідомлення про мету цієї слідчої дії та її необхідність для установлення обставин злочину; пропозиція особі змінити свою поведінку; використання переконання у формі наказу; переконання особи в неправильності зайнятої нею позиції; роз'яснення необхідності надання допомоги слідчим органам; використання факту надання свідчень свідками, співучасниками у справі про виконання досліджуваного тексту або підписів саме особою, від якої відбираються експериментальні зразки у певних умовах і певним способом; 2) При спотворенні особою свого почерку – прискорення темпу та тривалості письма; 3) При повідомленні неправдивої інформації про незнання транскрипції підпису конкретної людини у випадку підозри, що досліджуваний підпис виконаний особою, яка перевіряється, від її імені – надання особі досліджуваного підпису для короточасного візуального огляду. Остання рекомендація ґрунтується на проведених автором експериментах, результати яких показали її ефективність для вказаної конфліктної слідчої ситуації.

Розділ 3. "Проведення судово-почеркознавчого дослідження та оцінка висновку експерта-почеркознавця" складається з двох підрозділів.

У підрозділі **3.1. "Загальні методологічні основи судово-почеркознавчого дослідження та особливості складання висновку експерта"** описуються стадії експертного дослідження почерку та підписів і особливості оформлення його результатів.

Процес вирішення ідентифікаційної й діагностичної задачі при дослідженні почерку та підписів підкоряється загальним методичним положенням, на яких будується будь-яке судово-експертне дослідження. Загальна експертна методика дослідження обумовлює окремі методики і методики конкретного експертного дослідження. Усі вони мають однотипну структуру, однак кожна відрізняється характерними особливостями залежно від конструкції почеркового об'єкту, умов і обставин його виконання, а також задач, поставлених перед експертом. В роботі розкрита змістовна сторона процесу судово-почеркознавчого дослідження на прикладі загальної методики дослідження підписів.

Дисертант показує, що методика дослідження почерку та підписів включає загальновизначені етапи: підготовку (огляд об'єктів), їх роздільне дослідження, аналіз і оцінку результатів дослідження і формування висновків. Кожна стадія виконує певні функції й забезпечує вирішення проміжних задач.

Оскільки серед об'єктів криміналістичного дослідження документів переважне місце займають підписи, дисертантом розкрита змістовна сторона процесу судово-почеркознавчого дослідження на прикладі загальної методики їх дослідження.

Дослідження підписів складається із двох етапів: встановлення дійсності підпису, а потім – ідентифікація перевіряємої особи. Описані стадії експертного дослідження. На стадії попереднього дослідження експерт усвідомлює завдання. В роботі виділяються три експертні ситуації: а) встановлення дійсності підпису при відсутності особи; б) встановлення умов виконання підпису при наявності особи; в) ототожнення особи. Вказані матеріали, що необхідні для експертного дослідження та вимоги до них.

При проведенні роздільного дослідження вказано на необхідність виявлення ідентифікаційних та діагностичних ознак, їх вивчення окреме та у комплексі. На стадії порівняльного дослідження зіставляються комплекси ознак та інтерпретуються результати збігів та розходжень. Синтез результатів дослідження проводиться шляхом аналізу й узагальнення всіх раніше розглянутих ознак у їхній сукупності. Автором визначені ознаки підробки підписів, що виконані „на око”, по пам’яті, з попереднім тренуванням.

Автором наведені загальні принципи та правила складання висновку експерта-почеркознавця за результатами дослідження підписів.

У підрозділі 3.2. "Дослідження, оцінка та перевірка висновку експерта-почеркознавця" приведені завдання, що вирішуються слідчим після отримання висновку експерта-почеркознавця.

На основі аналізу робіт Р.С. Белкіна, Л.М. Карнесьової, Ю.К. Орлова, М.С. Строговича, С.А. Шейфера автор доходить до висновку про те, що процес доказування включає такі етапи роботи з доказами, у тому числі з висновком експерта: 1) збирання; 2) дослідження; 3) перевірка; 4) оцінка; 5) використання.

Дослідження висновку за результатами проведення почеркознавчої експертизи є безпосереднім вивченням тексту висновку та сприйняттям доданого ілюстративного матеріалу.

Оцінка висновку експерта розглядається, як розумова діяльність, у якій дисертантом виділяються: а) цілі; б) стадії (рівні); в) принципи; г) способи; д) зміст; е) суб'єкти оцінки. Оцінка висновку експерта здійснюється на експертному, слідчому і судовому рівні доказування з метою встановлення допустимості й належності його як джерела доказів, а також достовірності й доказового значення фактів і обставин, для встановлення яких призначена почеркознавча експертиза. До принципів оцінки належать: 1) обов'язковість; 2) свобода; 3) повнота; 4) системність.

У літературі (В.Д. Арсеньєв, С.В. Бородин, В.К. Лисиченко, Ю.К. Орлов, А.Я. Палиашвілі, Т.В. Сахнова та ін.) в оцінку висновку експерта включають різноманітні аспекти. Але в повному обсязі оцінити висновок слідчий не може. Опитування свідчить, що лише 7% слідчих вивчають "Дослідницьку частину" висновку експерта-почеркознавця. Це зумовлено об'єктивними причинами – необхідністю володіння спеціальними знаннями. Услід за Т.В. Варфоломієвою, Т.В. Сахновою,

М.Г. Щербаковським автор виділяє формальну (логіко-процесуальну) та змістову (спеціальну) сторони оцінки висновку експерта-почеркознавця. Перша проводиться слідчим і полягає у встановленні процесуального порядку проведення експертизи, достовірності зразків почерку та підписів. Друга стосується методичної сторони дослідження й може здійснюватися лише спеціалістом-почеркознавцем у вигляді консультацій.

Перевірка експертного дослідження здійснюється шляхом проведення повторних або нових слідчих і судових дій з метою встановлення відповідності одержаних експертом даних, проміжних і кінцевих висновків іншим доказам у справі.

ВИСНОВКИ

У висновках роботи містяться найбільш важливі теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження щодо тактики проведення судово-почеркознавчої експертизи:

1. Визначено, що розвиток судово-почеркознавчої експертизи як практичної діяльності, пов'язаний із вирішенням процесуальних, теоретичних, методичних, організаційно-управлінських і тактичних задач.

2. Обґрунтовується, що призначення судової експертизи є слідчою дією, проведення якої складається з трьох етапів: а) підготовка і призначення судової експертизи; б) провадження експертного дослідження; в) дослідження, оцінка й перевірка висновку експерта.

3. Наведено етап підготовки матеріалів до проведення почеркознавчої експертизи, що складається із 11 стадій і становить систему процесуальних, організаційних, технічних дій і тактичних прийомів зі збирання необхідних для проведення експертного дослідження об'єктів. Важливим тактичним положенням підготовки матеріалів є постійна взаємодія слідчого зі спеціалістом-почеркознавцем.

4. Сформульовано авторське поняття протидії проведенню судової експертизи, під якої слід розуміти здійснювану до виявлення злочину й після початку його розслідування навмисну діяльність або бездіяльність зацікавлених осіб зі створення перешкод у збиранні об'єктів, що направляються на експертизу, та їх експертного дослідження з метою перешкоджання встановленню істини у кримінальній справі.

Встановлено, що прийомами протидії особи, яка перевіряється: а) при призначенні судово-почеркознавчої експертизи, є: 1) приховання вільних зразків почерку та підписів; 2) ухилення від явки до органу розслідування з метою відмовлення від надання експериментальних зразків почеркового матеріалу; 3) повна або часткова підробка документів; б) під час відібрання від особи експериментальних зразків почерку та підписів: 1) відмова від надання зразків почерку та підписів; 2) навмисне спотворення почерку,

підпису; 3) повідомлення неправдивої інформації про незнання транскрипції підпису конкретної людини.

5. Обґрунтовується, що вибір тактичних прийомів одержання зразків почерку та підписів на етапі підготовки судово-почеркознавчої експертизи ґрунтується на результатах прогнозування слідчої ситуації та поведінки особи, яка перевіряється. Прогноз здійснюється двома способами: безпосереднім – сприйняттям особистісних характеристик особи, яка перевіряється під час проведення попередніх слідчих дій; опосередкованим – шляхом збирання й аналізу інформації, що характеризує особу.

6. Встановлено, що зразки для експертного дослідження є самостійною категорією об'єктів кримінального судочинства, що класифіковані за 11 підставами.

7. Обґрунтовується, що відібрання експериментальних зразків почерку та підписів є змішаною слідчою дією, що включає підготовчий (планування до виклику особи, яка перевіряється, підготовчі заходи на місці відібрання у присутності особи), робочий (ввідна стадія, відібрання зразків, попереднє дослідження зразків, додаткове відібрання зразків) та завершальний (фіксація результатів відібрання зразків) етапи.

8. Встановлено, що у процедурі відібрання зразків виділяють технологічний (сукупність операцій і правил, технічних засобів) і тактичний (підготовка, організація, планування, подолання протидії особи) рівні та відповідні їм прийоми.

9. Розроблено системи тактичних прийомів подолання протидії особи, яка перевіряється, відібранню експериментальних зразків почерку та підписів, що включають прийоми: а) психологічного впливу та логічного переконання; б) прискорення темпу та тривалості написання; в) надання особі досліджуваного підпису для короткочасного візуального огляду, заснованого на результатах проведеного автором експерименту.

10. Визначено, що процес вирішення ідентифікаційної й діагностичної задачі при дослідженні почерку та підписів підкоряється загальним методичним положенням судово-експертного дослідження і включає загальноовизначені етапи: підготовку (огляд об'єктів), їх роздільне дослідження, аналіз й оцінку результатів дослідження і формування висновків. Експертна методика визначає загальну методику дослідження почерку та підписів, окремі методики і методики конкретного експертного дослідження. Усі вони мають однотипну структуру, однак кожна має свої характерні особливості залежно від конструкції почеркового об'єкту, умов і обставин його виконання, а також задач, поставлених перед експертом.

Дисертантом розкрита змістовна сторона процесу судово-почеркознавчого дослідження на прикладі загальної методики дослідження підписів, наведені загальні принципи та правила складання висновку експерта-почеркознавця.

В оцінці висновку експерта-почеркознавця розрізняють: а) цілі; б) стадії (рівні); в) принципи; г) способи; д) зміст; е) суб'єктів оцінки. Формальна (логіко-процесуальна) оцінка висновку експерта-почеркознавця здійснюється слідчим, змістова (спеціальна) оцінка вимагає спеціальних знань і здійснюється за допомогою фахівця у формі консультації.

11. Сформульовано такі пропозиції щодо внесення змін та доповнень до КПК України. Ст. 199 КПК слід іменувати "Відібрання зразків для експертного дослідження". До відбору зразків доцільно залучати понятих, а відібрання проводити методами, що безпечні для життя і здоров'я людини та такими, що не принижують її честь і гідність. Необхідно передбачити можливість відбору зразків експертом від наданих йому об'єктів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Качурін С.Г. Про створення судово-експертної служби при податковій міліції (пропозиції до законодавства) // Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених: Наук. – пр. зб. – К., 2000. – №2. – С. 36-38.

2. Качурін С.Г. До питання про розширення переліку випадків обов'язкового призначення експертизи // Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених: Наук.-пр. зб. – Київ, 2001. – №8. – С. 9–14.

3. Качурин С.Г. О рационализации составления заключения эксперта при проведении почерковедческой экспертизы в гражданском судопроизводстве // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. мат. наук.–пр. конф. – Х.: Право, 2002. – Вип. 2. – С.190-198.

4. Качурин С.Г. Тактика назначения и проведения судебных экспертиз: проблемы в ее осуществлении и пути их решения // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Зб. наук. пр. – Луганськ, 2002. – Вип. – №4. – С. 105–110.

5. Качурин С. Г. Некоторые аспекты технологии получения образцов подписей при назначении почерковедческой экспертизы // Сотрудничество без границ: Сб. тр. – Ростов-на-Дону: ИУБиП, 2003. – С.130-136.

6. Качурін С.Г. Тактичні прийоми подолання протидії осіб, що проходять у справі, при доборі в них зразків почерку і підписів // Вісник НУВС. – 2003. – Вип. 22. – С.62-67.

7. Качурин С.Г. Сущность и учет фактора противодействия при подготовке и назначении судебно-почерковедческой экспертизы, приемы его преодоления // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Зб. наук. праць. – Луганськ, 2003. – Вип. №5. – С. 233-242с.

8. Качурін С. Одержання зразків для експертного дослідження: проблеми теоретичного і практичного характеру // Право України. – 2004. – №1. – С.110-113.

9. Качурин С.Г. Судебно-почерковедческая экспертиза на современном этапе судопроизводства Украины // Сотрудничество без границ: Юб. сб. науч. тр. – Ростов-на-Дону: ИУБиП, 2004. – С.223-229.

10. Качурин С.Г. Прогнозирование следователя при подготовке к отбору образцов почерка и подписей // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Зб. наук. пр. – Луганськ, 2005. – Вип. № 6. – С. 139-147.

11. Качурин С.Г. Судебно-почерковедческая экспертиза: проблемы теории и практики // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Зб. наук. пр. – Луганськ, 2005. – Вип. № 7. – С. 121-127.

АНОТАЦІЯ

Качурін С. Г. Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи. – Рукопис.

Дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2006.

Дисертація присвячена дослідженню комплексу існуючих теоретичних і практичних проблем з тактики проведення судово-почеркознавчої експертизи та відібрання експериментальних зразків почерку та підписів. У роботі визначені напрямки розвитку почеркознавчої експертизи, як предметної наукової галузі так і виду практичної діяльності. Доведено, що проведення судової експертизи та відібрання зразків почерку є слідчими діями, які потребують розробку відповідних тактичних прийомів проведення. Відокремлені етапи підготовки та призначення експертизи, її провадження, дослідження, оцінка і перевірка висновку експерта. Визначені завдання слідчого, що вирішуються на першому та завершальному етапах проведення судово-почеркознавчої експертизи.

Розроблена розгалужена класифікація зразків для експертного дослідження, які розглядаються самостійною категорією об'єктів кримінального судочинства. У процедурі відібрання зразків виділені технологічний і тактичний рівні та відповідні ним прийоми. Особливу увагу приділено ситуації здійснення протидії перевіряємій особі при відібранні від неї експериментальних зразків почерку і підписів. Визначені прийоми протидії перевіряємих осіб відібранню зразків почерку, підписів та розроблені прийоми їх подолання. Зроблені пропозиції, щодо удосконалення законодавства України стосовно процедури відібрання експериментальних зразків для експертного дослідження.

Ключові слова: судово-почеркознавча експертиза, зразки почерку й підписів, відібрання зразків, протидія проведенню експертизи.

АННОТАЦИЯ

Качурин С.Г. Тактика проведения судебно-почерковедческой экспертизы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2006.

В диссертации рассмотрен исторический путь развития судебно-почерковедческой экспертизы, актуальные научные и практические задачи, которые стоят перед судебным почерковедением. Отмечены теоретические, методические, организационные и тактические проблемы проведения и использования почерковедческих экспертиз. Автором рассмотрена сущность судебной экспертизы в целом и основные этапы проведения судебно-почерковедческой экспертизы. Обосновано, что по фактическим и правовым основаниям, сущностью, целями исследования проведение судебной экспертизы является следственным действием. Тактика проведения судебных экспертиз включает три этапа: подготовка и назначение; производство экспертного исследования; исследование, оценка и проверка заключения эксперта. Этап подготовки и назначения экспертизы состоит из 11 различных стадий.

В диссертации рассмотрены способы противодействия заинтересованных лиц проведению почерковедческой экспертизе, приемы прогнозирования следователем этого противодействия и его преодоления.

В работе рассматриваются проблемные вопросы природы и процессуального статуса образцов почерка и подписей проверяемого лица. Автором образцы относятся к самостоятельной категории объектов, которые используются в уголовном процессе, выделяются различные основания их классификации. Перечислены требования, которые предъявляются к образцам почерка и подписей.

Рассмотрена процессуальная природа, а также тактика отобрания экспериментальных образцов почерка и подписей. Отбор экспериментальных образцов для экспертного исследования диссертант относит к смешанным следственным действиям, поскольку получение доказательной информации осуществляется, как из почеркового материала, так и от проверяемых лиц. Предлагается при отобрании образцов почерка и подписей использовать технологические схемы и тактические приемы преодоления противодействия лица. Разработаны следующие приемы преодоления противодействия лица: использование приемов психологического воздействия и логического убеждения; ускорение темпа и продолжительности написания; предоставление лицу исследуемой подписи для кратковременного визуального обзора.

Автором раскрыта содержательная сторона процесса судебно-почерковедческого исследования, приведены общие принципы и правила составления заключения эксперта-почерковеда. Анализируются действия следователя после получения заключения эксперта, которые включают исследование, оценку и проверку заключения эксперта-почерковеда. Выделяется формальная (логико-процессуальная) и содержательная (специальная) стороны оценки заключения эксперта-почерковеда. Первая проводится следователем и заключается в установлении процессуального порядка проведения экспертизы, достоверности образцов почерка и подписей. Другая относится к методической стороне исследования и может осуществляться лишь специалистом-почерковедом в форме консультаций.

Ключевые слова: судебно-почерковедческая экспертиза, образцы почерка и подписей, отображение образцов, противодействие проведению экспертизы.

ANNOTATION

Kachurin S.G. Tactics of carrying out judicial-handwriting examination. – Manuscript.

The thesis is submitted for a Candidate's Degree (Law sciences on specialty 12.00.09 – criminal process and criminalistics; judicial expertise). – Odessa National Academy of Law, Odessa, 2006.

The investigations of both complex acting theoretical and practical problems together with the carrying out Judicial handwriting examination have been done. Moreover, the experimental patterns of handwriting and signatures have been chosen. The methods and ways of handwriting examination development are determined in this paper both as subjects of scientific field and as in practical activity. It has been proved that carrying out judicial examination and selecting the patterns of handwriting are the results of investigation activity, which demands the development of suitable tactical methods of carrying out this examination. Some stages of preparation, prescribing, performing, examining, investigating, evaluating and re-controlling of carrying out the examination are given. They are performed both at stage one and at a final stage of carrying out judicial – handwriting examination.

Branch classification of patterns for experimental investigation is developed in which the objects of criminal legislature are considered to be independent categories. Technological and tactical levels of patterns and methods proper to them are chosen during this experiment. Particular attention is given to the situation aimed at the checked personality whose experimental patterns of handwriting and signatures are taken.

The types of offences of definite criminals are defined due to the patterns of handwriting and signature, used forging somebody's signature.

Some suggestions improving the procedure of selecting experimental patterns for investigation are made.

Key words: judicial handwriting examination, patterns of handwriting and signature, to select patterns, the procedure of carrying out the examination.

Підписано до друку 07.07.2006. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Умов. друк. арк. 1,2. Обл.-вид.арк. 1,3.
Тираж 100 экз. Замов. № ..

Видавництво Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля

Свідцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.2003

Адреса видавництва: 91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20а
Телефон: 8 (0642) 41-34-12, **факс:** 8 (0642) 41-31-60
E-mail: uni@snu.edu.ua **http:** www.snu.edu.ua